

৪.০২ : ঈশ্বৰবাদী ধৰ্মবিশ্বাস : (খ্রীঃপূঃ ২০০ৰ পৰা) মহাযান, পৌৰাণিক পৰম্পৰা (Theistic Cults from 200 B.C. : Mahayana, the Puranic Tradition)

বৌদ্ধধৰ্মৰ বিৱৰ্তন :

গৌতম বুদ্ধৰ মৃত্যুৰ পিছত সংঘৰ নিয়ম-শৃংখলা কিছু শিথিল হৈ পৰিছিল। এই সময়ত বুদ্ধৰ বাণীসমূহ সঠিকভাৱে সংকলনৰ প্ৰয়োজনীয়তা আহি পৰিল। সেয়ে বুদ্ধৰ মহাপৰিনিৰ্বাণৰ কিছুদিনৰ পিছতেই অজাতশত্ৰুৰ ৰাজত্বকালত ৰাজগৃহত মহাকাশ্যপৰ সভাপতিত্বত প্ৰথম বৌদ্ধ মহাসন্মিলন অনুষ্ঠিত হয়। এই সন্মিলনতে বৌদ্ধ ধৰ্মৰ ধৰ্মগ্ৰন্থ ত্ৰিপিটকৰ সূত্ৰ আৰু বিনয়পিটক সংকলিত হয়।

বুদ্ধৰ মৃত্যুৰ এশ বছৰৰ পাছত শিশুনাগ বংশৰ ৰজা কালাশোকৰ ৰাজত্বকালত বৈশালীত বৌদ্ধ পণ্ডিত শবকামী (Sabakami)ৰ সভাপতিত্বত দ্বিতীয় বৌদ্ধ মহাসন্মিলন অনুষ্ঠিত হয়। এই সন্মিলনত পূব দেশীয়, অৰ্থাৎ বৈশালী আৰু পাতলিপুত্ৰৰ ভিক্ষুসকলৰ লগত পশ্চিম দেশীয়, অৰ্থাৎ কৌশাম্বী আৰু অৱন্তিৰ বৌদ্ধ ভিক্ষুসকলৰ মাজত মতবিৰোধ ঘটে। পূব দেশীয় ভিক্ষুৰ বিৰুদ্ধে দহটা সংঘবিৰোধী কাম কৰাৰ অভিযোগ আনে, ফলত পূব দেশীয় ভিক্ষুসকলে পৃথক সন্মিলন আয়োজন কৰে আৰু সংঘত বিভাজন আহে। বৌদ্ধ ধৰ্মৰ গোড়াপন্থী বা প্ৰাচীন পন্থীসকল থেৰাবাদী (Theravadin) বা স্থবিৰবাদী (Sthaviravadin) নামে পৰিচিত হয় আৰু আনটো পন্থা মহাসংঘিক বুলি পৰিচিত হয়।

মৌৰ্য সম্ৰাট অশোকৰ পৃষ্ঠপোষকতাত ২৫০ খ্রীঃ পূঃত মোগলিপুত্ৰতিস্যৰ সভাপতিত্বত পাতলিপুত্ৰত তৃতীয় বৌদ্ধ মহাসন্মিলন অনুষ্ঠিত হয়। এই সন্মিলন কাৰ্যতঃ আছিল স্থবিৰবাদী বা থেৰাবাদীসকলৰ সন্মিলন। এই সন্মিলনতে ত্ৰিপিটক ৰচিত হয়। অৰ্থাৎ আগৰ দুখন পিটকৰ লগত অভিদন্ত পিটক সংযোগ কৰা হয়। ইয়াতে দেশ-বিদেশলৈ বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰচাৰক পঠোৱাৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা হয়।

কুষাণ সম্ৰাট কনিষ্কৰ ৰাজত্বকালত কাশ্মীৰত বসুমিত্ৰৰ সভাপতিত্বত চতুৰ্থ বৌদ্ধ মহাসন্মিলন অনুষ্ঠিত হয়। এই সন্মিলনতে বৌদ্ধ ধৰ্মৰ বিভিন্ন পন্থাসমূহ পুনৰ দুটা ভাগত ভাগ হৈ পৰে। প্ৰথমটো সৰ্বাস্তিবাদী (Sarvastivadin) (কাশ্মীৰ আৰু মথুৰাত জনপ্ৰিয়) পিছলৈ মহাসংঘিকৰ সৈতে মহাযান পন্থা (follower of the Greater vehicle) নামে পৰিচিত হয়। আনহাতে স্থবিৰবাদীসকলে হীনযান পন্থা (follower of lesser vehicle) গঠন কৰে। এই সন্মিলনতে হীনযান পন্থীসকলৰ

ধৰ্মগ্ৰন্থ মহাবিভাষা (Mahavibasha) সংকলন কৰা হয়। এইখন তাম্ৰপত্ৰত লিখা হৈছিল আৰু পিছলৈ এটা স্তূপ নিৰ্মাণ কৰি সংৰক্ষণ কৰা হৈছিল। এই সন্মিলনৰ পিছতে বৌদ্ধ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ বাবে পালি ভাষাৰ পৰিৱৰ্তে সংস্কৃত ভাষা ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ইয়াৰ পিছত মহাযান পন্থাই ক্ৰমাৎ মধ্য এছিয়া, চীন আৰু জাপান আৰু হীনযান পন্থাই শ্ৰীলংকা, বাৰ্মা আৰু থাইলেণ্ডত প্ৰসাৰ লাভ কৰে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল বৌদ্ধ ধৰ্মৰ বিভাজন আৰম্ভ হৈছিল দ্বিতীয় বৌদ্ধ মহাসন্মিলনত আৰু চতুৰ্থ বৌদ্ধ মহাসন্মিলনত বৌদ্ধ ধৰ্ম মহাযান আৰু হীনযান এই দুটা পন্থাত ভাগ হৈ পৰে। পিছলৈ অষ্টম শতিকাত পুনৰ এটা নতুন পন্থা ব্ৰজযান পন্থাৰ সৃষ্টি হয়। মহাসংঘিকাৰ বিভিন্ন ক্ষুদ্ৰ পন্থাসমূহ হ'ল—

1. Ekavyaharikas,
2. Lokkottaravadins,
3. Kukkutikas,
4. Bahusrutiyas,
5. Prajapativadins,
6. Chaitya-sailas,
7. Aparasailas,
8. Vttarasailas।

একেদৰে স্থবিৰবাদী সকলো এঘাৰটা বিভিন্ন পন্থাত বিভক্ত আছিল; যেনে—

1. Haimavatas,
2. Sarvastivadins,
3. Vatsiputriyas,
4. Dharmottariyas,
5. Bhadrayanikas,
6. Sammatiyas,
7. Shannagarikas,
8. Mahisasakas,
9. Dharmaguptikas,
10. Kasyapiya, আৰু
11. Sautrartikas।

স্থবিৰবাদী :

প্ৰকৃত পক্ষে বুদ্ধৰ মৃত্যুৰ চাৰিশ বছৰমানৰ ভিতৰতে বৌদ্ধ ধৰ্ম বিভিন্ন পন্থাত ভাগ হৈ যায়। এই পন্থাসমূহৰ মাজত থেৰাবাদী বা স্থবিৰবাদীসকলেই আছিল সকলোতকৈ প্ৰাচীন। তিব্বতীয় ঐতিহ্য অনুযায়ী অৱন্তীৰ মহাকচ্ছায়নে এই পন্থাৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল বুলি কোৱা হয়। স্থবিৰবাদীৰ মতে অতিমানৱিক গুণাৱলীৰ অধিকাৰী হ'লেও বুদ্ধ আছিল এজন সাধাৰণ মানুহ। তথাপি তেওঁলোকৰ মতে বুদ্ধ হ'ল দেৱাতিদেৱ (Devatideva) আৰু 'God of Gods' বা 'as a superhuman being possessing and exhibiting miraculous powers and capable of being a world teacher, but the more common description in it is that of a human being with concomitant disabilities and frailties.'। বুদ্ধৰ দৰ্শনো আছিল অতি সাধাৰণ। এই দৰ্শন মাত্ৰ তিনিটা শব্দত প্ৰকাশ কৰিছে— অনিত্য, দুঃখ আৰু অনাত্ম (anitya, dukha and anatman)। স্থবিৰবাদৰ প্ৰভাৱ ভাৰতৰ সকলোতে থাকিলেও শ্ৰীলংকাতো এই পন্থা অতি সক্ৰিয় আছিল। অশোকৰ পুত্ৰ মহেন্দ্ৰই শ্ৰীলংকাত স্থবিৰবাদৰ প্ৰচাৰ কৰিছিল। তাৰপৰা এই পন্থাই ব্ৰহ্মদেশ, থাইলেণ্ড, কম্বোডিয়া আৰু দক্ষিণ-পূব এছিয়াৰ বিভিন্ন অংশত প্ৰসাৰ লাভ কৰে।

স্থবিৰবাদীসকলৰ উপৰি হীনযান পন্থীসকলৰ মাজত গুৰুত্বপূৰ্ণ হ'ল সৰ্বাস্তিবাদ পন্থা। সৰ্বাস্তিবাদৰ প্ৰতিষ্ঠাতা আছিল নালন্দা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যক্ষ ৰাহুলভদ্ৰ। মথুৰা সৰ্বাস্তিবাদৰ প্ৰাচীন কেন্দ্ৰৰূপে পৰিগণিত হয়। সৰ্বাস্তিবাদীসকলৰ মতে সকলো নিত্য অৰ্থাৎ চিৰস্থায়ী (Sabbam atthi - all things exist)। পৰৱৰ্তীকালত সৰ্বাস্তিবাদীসকলে বৌদ্ধ ধৰ্মৰ মূলগ্ৰন্থসমূহৰ পৰিৱৰ্তে তেওঁলোকৰ বিভাষা বা টীকা ভাষ্যৰ ওপৰতহে গুৰুত্ব দিছিল। সেয়ে তেওঁলোক বৈভাষিক বুলিও জনাজাত আছিল। অভিদম্ভৰ ৰচয়িতা বসুবন্ধু আছিল এই সম্প্ৰদায়ৰ এজন বিখ্যাত তাত্ত্বিক। সৰ্বাস্তিবাদৰ প্ৰধান কেন্দ্ৰ আছিল কাশ্মীৰ আৰু গান্ধাৰ সহ উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰত আৰু মধ্য এছিয়া।

মহাসংঘিকা :

মহাসংঘিক বৌদ্ধ পন্থাৰ উদ্ভৱ ঘটিছিল বৈশালীত অনুষ্ঠিত দ্বিতীয় বৌদ্ধ মহামেলত। গৌতম বুদ্ধৰ অন্যতম প্ৰধান শিষ্য মহাকাশ্যপ আছিল মহাসংঘিকা পন্থাৰ প্ৰতিষ্ঠাতা। প্ৰাৰম্ভিক অৱস্থাত বৈশালী আছিল মহাসংঘিকা পন্থাৰ কেন্দ্ৰস্থল। পৰৱৰ্তী

সময়ত অন্ধ্ৰপ্ৰদেশৰ অম্বাৰতী আৰু নাগাৰ্জুন কোণ্ডা এই পন্থাৰ প্ৰধান কেন্দ্ৰ হৈ পৰে। স্থবিৰবাদীৰ দৰেই মহাসংঘিকা পন্থাইও অষ্টাংগিক মার্গ, নৈবাগ্নবাদ, কৰ্মতত্ত্ব, প্ৰতীত্যসমুৎপাদ, ধৰ্ম প্ৰভৃতিত বিশ্বাসী। কিন্তু তেওঁলোকে গৌতম বুদ্ধ আৰু বোধিসত্ত্বক লোকোত্তৰ বুলি গণ্য কৰিছিল। তেওঁলোকৰ মতে জ্ঞানৰ দ্বাৰা নিৰ্বাণ লাভ সম্ভৱপৰ। অম্বাৰতী আৰু নাগাৰ্জুন কোণ্ডাৰ লিপিসমূহত বহুশ্ৰেণীয়াসকলৰ উল্লেখ আছে। তেওঁলোকৰ মতে গৌতম বুদ্ধৰ কিছু উপদেশ লৌকিক আৰু কিছু লোকোত্তৰ। এই সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰধান গ্ৰন্থ হ'ল হৰি বৰ্মনৰ সত্যসিদ্ধশাস্ত্ৰ। এওঁলোক ব্যক্তি আৰু বস্তুৰ আত্মাহীনতাত বিশ্বাসী। আৰু সত্য দুই প্ৰকাৰ— ব্যাৱহাৰিক আৰু পাৰমাৰ্থিক। আনহাতে বোধিসত্ত্বই যিহেতু দুৰ্গতিৰ পৰা মুক্ত নহয়, সেয়ে চৈত্যলৈ দান, উপহাৰ চৈত্য প্ৰদক্ষিণ প্ৰভৃতিত গুৰুত্ব দিছে। চৈত্যকসকলৰ মাজৰ পৰাই সিদ্ধাৰ্থিক, অপৰশৈলী, ৰাজগিৰিক, বেতুল্যক, পূৰ্বশৈলী প্ৰভৃতি উপ-সম্প্ৰদায় গঢ়ি উঠিছিল।

মহাযান পন্থা :

বৌদ্ধ ধৰ্ম হীনযান আৰু মহাযান এই দুটা পন্থাত ভাগ হোৱাটো বৌদ্ধ ধৰ্মৰ ইতিহাসৰ অন্যতম গুৰুত্বপূৰ্ণ ঘটনা। Rawlinson-এ লিখিছে— “Kanishka's council (4th Buddhist council) at Kashmir marks the beginning of a new epoch in the history of Buddhism. This was the rise of Mahanayan or Northern Church, which differs as much from the primitive Buddhism of Hinayana, or little vehicle of the South, as Medieval catholicism does from the simple creed of Christians.”। মহাযানপন্থাৰ প্ৰকৃততে কেতিয়া উদ্ভৱ হ'ল তাক লৈ মতবিৰোধ আছে। Dr. R. S. Tripathiৰ মতে কনিষ্কৰ আগতেই মহাযান পন্থাৰ উদ্ভৱ হৈছিল। বিদেশী ধৰ্মৰ প্ৰভাৱ, আন আন ধৰ্মৰ মাজত মূৰ্তিপূজাৰ প্ৰচলন, বুদ্ধক ভগৱানৰূপে জ্ঞান কৰা, জৈনসকলে জৈন তীৰ্থংকৰসকলৰ মূৰ্তি পূজা কৰা আদি বিভিন্ন কাৰণে মহাযান পন্থা উদ্ভৱত ক্ৰিয়া কৰা বুলি পণ্ডিতসকলে ক'ব খোজে। Prof. N. N. Duttaই এই সংক্ৰান্তত উল্লেখ কৰিছে যে— “after going through all available clues one might say that Mahanayana arose in 1st century B. C. in Audhra Pradesh, which was the centre of 'Mahasanghikas'. It became more famous during Kanishka's period and later spread throughout India. It received full

fame in the period of Nagarjun, Aryi Dava, Asang and Vasubandhu.”। যিয়েই নহওক হীনযান (the follower of lesser vehicle) আৰু মহাযান (follower of Greater vehicle) শব্দ দুটা মহাযানপন্থীসকলেই সৃষ্টি কৰিছিল। এই দুই পন্থাৰ মাজত মূল পাৰ্থক্য হ'ল মহাযানপন্থীসকলে বুদ্ধক ভগবান বুলি ভাবে আৰু মূৰ্তিপূজা কৰে আনহাতে হীনযানপন্থীসকলে বুদ্ধক মহামানৱ বুলি ভাবে আৰু মূৰ্তিপূজা নকৰে।

মহাযানপন্থীসকলে বৌদ্ধ ধৰ্মৰ তিনিটা প্ৰধান বৈশিষ্ট্য বুদ্ধৰ দেৱত্ব, শূন্যবাদ আৰু বোধিসত্ত্ববাদ মানি চলিছিল। মহাযানপন্থীসকলৰ বাবে গৌতম বুদ্ধ সৰ্বোচ্চ দেৱতা। তেওঁ অনন্ত, উৎপত্তি আৰু বিলয়বিহীন, পৰম সত্য আৰু সকলো প্ৰকাৰৰ বৰ্ণনাৰ অতীত। মহাযানপন্থীসকলৰ মতে বুদ্ধৰ তিনিটা কায় বা দেহ (Three Bodies) ত্ৰিকায় আছে। সেই ত্ৰিকায় হ'ল— ধৰ্মকায়, সন্তোগকায় আৰু ৰূপকায় বা নিৰ্মাণকায়। ধৰ্মকায় (the Body of Essence) বুদ্ধৰ আচল দেহ, যি বিশ্বচৰাচৰ ব্যাপী, আকাৰবিহীন, অনন্ত আৰু চিৰন্তন। বুদ্ধৰ সন্তোগকায় (the Body of Bliss) ৰূপ, যাক দৰ্শনৰ বাবে জন্ম-জন্মান্তৰৰ সাধনাৰ প্ৰয়োজন। সাধাৰণ মানুহৰ কল্যাণৰ বাবে বুদ্ধই মাজে মাজে মানৱ ৰূপ ধাৰণ কৰে, সেই ৰূপ মানৱীয় জন্ম-মৃত্যুৰ অধীন। এইয়া বুদ্ধৰ নিৰ্মাণ কায় (the Body of Magic Transformation)। গৌতম বুদ্ধ আচলতে বুদ্ধৰ নিৰ্মাণকায়। মহাযানপন্থীৰ শিক্ষাৰ সাৰবস্তু হৈছে— জাগতিক ব্যক্তি এটি ভুল ধাৰণাৰে জগতত বিচৰণ কৰে। সেই ভুল ধাৰণাৰ সৃষ্টি হয় অপূৰ্ণ জ্ঞানেन्द्रিয়ৰ দ্বাৰা আৰু যেতিয়া মানুহে বুজি পায় যে এই সকলো শূন্য, স্বপ্নৰং মিথ্যা তেতিয়াই নিৰ্বাণ প্ৰাপ্তি হয়। এই উপলক্ষিয়েই হ'ল দুখৰ বিনাশ।

মহাযান বৌদ্ধ পন্থাৰ আন এটা বৈশিষ্ট্য হ'ল বোধিসত্ত্ব কল্পনা। এই অনুসৰি যাৰ ভিতৰত বোধিচিত্তৰ বিকাশ হয়, তেৱেঁই বোধিসত্ত্ব। বোধি লাভ কৰিলেই বুদ্ধ হ'ব পাৰে। বৌদ্ধসকলে বিশ্বাস কৰে যে বুদ্ধ শাক্যমুনিৰূপে জন্মলাভৰ পূৰ্বে অনেকবাৰ বোধিসত্ত্বৰূপে জন্মলাভ কৰিছিল। বুদ্ধৰ মহাপৰিনিৰ্বাণৰ পিছত শূন্যতা পূৰণ কৰিছিল বোধিসত্ত্ব কল্পনাই। জাতকত উল্লেখ আছে যে কেৱল মানৱ মূৰ্তিতেই নহয় পশুৰ মূৰ্তিটো বোধিসত্ত্বৰ আবিৰ্ভাৱ হ'ব পাৰে। তান্ত্ৰিক বৌদ্ধ ধৰ্মত বোধিসত্ত্বৰ লগত শক্তিক পূজা কৰাৰো প্ৰথা প্ৰচলন আছিল। মহাযানপন্থাৰ বোধিসত্ত্বৰ মাজত উল্লেখযোগ্য হ'ল— অৱলোকিতেশ্বৰ, মঞ্জুশ্ৰী, ব্ৰজপাণি, মৈত্ৰেয়, অমিতাভ, বিৰোচন আৰু সামন্ত ভদ্ৰ আদি। অৱলোকিতেশ্বৰ (Watchful Lord) হ'ল কৰুণাৰ প্ৰতিমূৰ্তি।

তেওঁক পদ্মপাণি নামেৰেও জনা যায়। তেওঁৰ দৃষ্টি অৱনত আৰু বাহু দুটি পতিতজনক সহায়ৰ বাবে চিৰ প্ৰসাৰিত। তেওঁৰ শক্তি হ'ল তাবাদেৱী। মঞ্জুশ্ৰী হ'ল চিৰনবীন। তেওঁ জ্ঞানৰ মূৰ্তিস্বৰূপ। তেওঁৰ এখন হাতত ভ্ৰান্তি আৰু মিথ্যাক খণ্ডনৰ বাবে উন্মুক্ত তৰোৱাল আৰু আনখন হাতত দহটি পাৰমিতাৰ বৰ্ণনা সমন্বিতে এখন গ্ৰন্থ আছে। কেতিয়াবা লক্ষ্মী, কেতিয়াবা সৰস্বতী, কেতিয়াবা উভয়েই তেওঁৰ সংগী। আনহাতে ব্ৰজপাণি বোধিসত্ত্বৰ নিৰ্মমৰূপ। তেওঁৰ সংগী মাৰিচী। ক্ষুদ্ৰ বোধিসত্ত্বৰ মাজত উল্লেখযোগ্য হ'ল— সামন্তভদ্ৰ, আকাশগৰ্ভ, মহাস্থানপ্ৰাপ্ত, ভৈৰৱজৰাজ, বহুসত্ত্বৰ আদি। মহাযান পন্থাত বোধিসত্ত্ব কেৱল কৰুণাৰ মূৰ্তি নহয়, তেওঁ দুখৰো প্ৰতিমূৰ্তি। এই বোধিসত্ত্বৰ লগত খ্ৰীষ্টান ধৰ্মৰ দুখঃব্ৰতী ত্ৰাণকৰ্তাৰ বিশেষ সাদৃশ্য লক্ষ্য কৰা যায়।

মহাযানপন্থাক অৱলম্বন কৰি দুটা দাৰ্শনিক মতবাদ গঢ়ি উঠিছিল; যেনে— বিজ্ঞানবাদ বা যোগাচাৰবাদ আৰু শূন্যবাদ বা মাধ্যমিকবাদ।

মাধ্যমিকবাদৰ প্ৰতিষ্ঠাতা হ'ল নাগাৰ্জুন। তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থখন হ'ল— 'Mulla-Madhyamika Karik' (Root verses on the Middle)। গ্ৰন্থখনত 'শূন্য' (emptiness)ৰ ওপৰত আলোচনা কৰা হৈছে। সংস্কৃতত তথাকথিত অস্তিত্বৰ সত্তাসমূহ— সৃষ্টি, স্থিতি, লয় আছে বুলি ধাৰণা কৰা হয়, সি আচলতে শূন্য। নাগাৰ্জুন আৰু বুদ্ধৰ শিষ্যসকলৰ অন্তিম বিশ্লেষণ হ'ল যে ধৰ্মও আচলতে শূন্য, ইয়াৰ নিজস্ব কোনো অস্তিত্ব নাই। পিছলৈ মাধ্যমিকবাদত আৰ্যদেৱ, বুদ্ধপালিত, ভাববিবেক চন্দ্ৰকীৰ্তি আৰু শান্তিদেৱ আদিয়ে অৱদান আগবঢ়াই গৈছে।

যোগাচাৰবাদৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ দুখন হ'ল— Sandhinirmochana (সন্ধিনিৰ্মোচন) আৰু Lankavatara (লংকাৱতাৰ)। যোগাচাৰ (The Way of Yoga or Union) বাদত অন্তিম লক্ষ্য প্ৰাপ্তিত যোগক মুখ্য সাধন বুলি ধৰা হয়। যোগাচাৰৰ মতে চেতন্য বা বিজ্ঞান স্বয়ং ক্ৰিয়াশীল, সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ আৰু পৰম সত্য, যাৰ বাহিৰে আন একো নাই। চেতন্য বা বিজ্ঞান ব্যতিৰেকে কোনো বাহ্যিক বস্তুৰ অস্তিত্ব নাই। যোগাচাৰ দৰ্শনৰ প্ৰাচীনতম আৰু শ্ৰেষ্ঠ ব্যাখ্যাকাৰ আছিল আসঙ্গ। মাধ্যমিক দৰ্শনতকৈ তুলনামূলকভাৱে কম প্ৰভাৱশালী হ'লেও যোগাচাৰ দৰ্শনে অনেক বিখ্যাত দাৰ্শনিকৰ জন্ম দিছিল। যোগাচাৰবাদৰ প্ৰথম উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ 'সূত্ৰালংকাৰ'ৰ ৰচয়িতা আসঙ্গই বিজ্ঞানবাদক দৃঢ়ভিত্তিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। তেওঁৰ ভাতৃ বসুবন্ধুক যোগাচাৰ দৰ্শনত দীক্ষা দি বিজ্ঞানবাদৰ ভৱিষ্যৎ সুৰক্ষা কৰিছিল। বসুবন্ধুৰ 'বিজ্ঞপ্তিমাত্ৰতাসিদ্ধি' গ্ৰন্থখনো যোগাচাৰ দৰ্শনৰ অন্যতম শ্ৰেষ্ঠ গ্ৰন্থৰূপে বিবেচিত হৈছে। আন আন দাৰ্শনিক

কেইজনমান হ'ল ক্ৰমে— গুণমতি, স্থিৰমতি, দিঙনাগ, সংঘদাস, বিমুক্তসেন আদি। দিঙনাগৰ শ্ৰেষ্ঠ গ্ৰন্থ হ'ল 'প্ৰমাণ সমুচ্ছয়', 'ন্যায় প্ৰৱেশ' আৰু 'প্ৰজ্ঞাপাৰমিতা পিণ্ডাৰ্থ'।

হীনযান-মহাযানপন্থাৰ পাৰ্থক্য :

মহাযান বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ বুজিবলৈ হ'লে হীনযানৰ লগত তুলনা কৰা আৱশ্যক। নীতিগতভাৱে হীনযান আৰু মহাযানপন্থাৰ মাজত পাৰ্থক্য আছিল। হীনযানপন্থা আছিল বাস্তৱবাদী কিন্তু মহাযানপন্থা আছিল আদৰ্শবাদী। হীনযান আৰু মহাযানপন্থাই বুদ্ধৰ সম্পৰ্কে ভিন্ন ধাৰণা পোষণ কৰিছিল। হীনযানপন্থাৰ মতে বুদ্ধ আছিল এজন সৰ্বজ্ঞ পুৰুষ। আনহাতে মহাযানপন্থাৰ মতে বুদ্ধ আছিল চিৰন্তন শাস্ত্ৰত। এই স্বৰ্গীয় বুদ্ধক তেওঁলোকে 'অমিতাভ' বুলি কৈছে। তেওঁৰ আবিৰ্ভাৱো নাই, তিৰোভাৱো নাই। মাজে মাজে তেওঁ এই জগতৰ সাধাৰণ মানুহ আৰু জীৱক পৰিচালনাৰ কাৰণে পাৰ্থিৱ আকাৰ ধাৰণ কৰে।

হীনযানপন্থাত কেৱল সন্ন্যাসীসকলৰহে স্থান আছিল, কিন্তু মহাযানপন্থাত গৃহস্থীসকলৰো, আনকি জীৱ-জন্তুৰো স্থান আছিল। হীনযানসকল আছিল আত্মকেন্দ্ৰিক; কেৱল ব্যক্তিৰ নিৰ্বাণ লাভেই তেওঁলোকৰ কাম্য আছিল। আনহাতে মহাযানসকল আছিল পৰাৰ্থপৰ; তেওঁলোকৰ কাম্য আছিল কেৱল ব্যক্তিকে নহয়, বৰঞ্চ সকলোৰে নিৰ্বাণ লাভ।

হীনযান মতবাদ আছিল নীৰস আৰু নীতিসৰ্বস্ব আনহাতে মহাযান মতবাদ আছিল ভাৱাৱেগ জড়িত।

হীনযানপন্থীসকলে পালি ভাষা আৰু মহাযানপন্থীসকলে সংস্কৃত ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছিল। মহাযানপন্থাই বোধিসত্ত্বক বিশ্বাস কৰিছিল। হীনযানপন্থাৰ মতে অষ্টাংগিক মাৰ্গ অনুসৰণ কৰিলে এজন ব্যক্তি 'অৰ্হৎ' হ'ব পাৰে। কিন্তু মহাযানপন্থাৰ মতে বুদ্ধই সাধাৰণ মানুহক আকৃষ্ট কৰিবৰ বাবে এই পথৰ নিৰ্দেশ দিছিল। পাৰ্থিৱ মানুহে তেওঁলোকৰ অপৰিণত ইন্দ্ৰিয়সমূহৰ বাবেই নানা প্ৰকাৰ দুখ-যাতনা ভোগ কৰিব লগা হয়। এই ভ্ৰান্ত ধাৰণাসমূহ যে মৰীচিকা অথবা স্বপ্নৰ দৰেই অলীক। এই উপলক্ষৰ মাজতেই তেওঁলোকৰ মুক্তিৰ উপায় নিহিত হৈ আছে। মহাযানপন্থীসকল হীনযানপন্থীসকলতকৈ বহুত আশাবাদী। হীনযানপন্থীসকল দুখঃবাদী আৰু মহাযানপন্থীসকল আশাবাদী।

মহাযানপন্থাই ভাৰতৰ লগতে ভাৰতৰ বাহিৰতো প্ৰসাৰ লাভ কৰিছিল। দক্ষিণে অন্ধ্ৰদেশ আছিল মহাযানপন্থাৰ কেন্দ্ৰস্থল। নাগাৰ্জুন আৰু আসংগ আছিল মহাযানপন্থাৰ

প্ৰধান প্ৰবক্তা। অশোকৰ আমোলত মহায়ানপন্থাৰ বিশেষ প্ৰসাৰ ঘটিছিল। ভাৰতৰ বাহিৰে সিংহল আৰু ব্ৰহ্মদেশতো এই মতবাদ প্ৰচাৰ হৈছিল। কনিঙ্কৰ আমোলত এই মতবাদ মধ্য এছিয়া, চীন, তিব্বত আদিতো প্ৰচাৰ হয়। মহায়ানবাদৰ বিখ্যাত প্ৰবক্তা হিচাপে নাগাৰ্জুনে 'পঞ্চবিংশতি সহস্ৰিকা প্ৰজ্ঞা পাবমিতা' ৰচনা কৰিছিল।

পৌৰাণিক পৰম্পৰা : ভগৱৎ বা বৈষ্ণৱ ধৰ্ম :

হিন্দু ধৰ্মক এটি চিৰপ্ৰবহমান মহানদীৰ লগত তুলনা কৰা হয়। স্বৰ্ণাৱতীত কালৰ পৰাই বিভিন্ন উৎসৰ পৰা ওলোৱা নদী-উপনদীৰ দৰে অসংখ্য বীতি-নীতি, আচাৰ-অনুষ্ঠান, দেৱ-দেৱীৰ উপাসনা, দাৰ্শনিক তত্ত্ব আৰু সাধন পদ্ধতিৰ ধাৰা সংযুক্ত হৈছে। এই চিৰপ্ৰবহমান ধাৰাতেই আৰু তাৰপৰাই বিভিন্ন যুগত বিভিন্ন শাখাই নিজ লক্ষ্যাভিমুখে ধাৰিত হৈছে। সেই কাৰণেই হিন্দু ধৰ্মক সনাতন ধৰ্ম আখ্যা দিয়া হয়।

ভাৰতবৰ্ষত একেশ্বৰবাদী ধৰ্মক প্ৰাৰম্ভিক অৱস্থাত ভাগৱত ধৰ্ম বুলি কোৱা হৈছিল। প্ৰথম অৱস্থাত এই নামটি কেৱল বৈষ্ণৱ ধৰ্মই নহয় শৈৱ ধৰ্মৰো বিশেষণ হিচাপে ব্যৱহাৰ হৈছিল। পতঞ্জলিয়ে কোনো কোনো শৈৱ সম্প্ৰদায়ক শিৱ ভাগৱত বুলিও উল্লেখ কৰিছে। সাধাৰণভাৱে ভাগৱত বুলিলে বিষ্ণু ভাগৱতকেই বুজায়। ভাগৱত ধৰ্ম নামটি প্ৰাচীন বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ নামকৰণ পিছতহে হৈছে।

ভাগৱত বা বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ উদ্ভৱ ঘটিছিল পশ্চিম ভাৰতত। এই ধৰ্মৰ আদি প্ৰবক্তা আছিল সপ্তৰতঃ যাদৱ ট্ৰাইবৰ পতনৰ যুগৰ মানুহ। এই ধৰ্মৰ প্ৰাথমিক পৰ্যায়ত ষাঁদৱসকলৰ পুৰাতন আমোলৰ বীৰ পুৰুষ কৃষ্ণ আৰু তেওঁৰ জ্ঞাতিসকল দেৱতাৰ পৰ্যায়লৈ উন্নীত হৈছিল। পৰৱৰ্তীকালত যাদৱ উপজাতিৰ প্ৰধান দেৱতা বাসুদেৱ কৃষ্ণ সুপ্ৰাচীন বৈদিক দেৱতা বিষ্ণুৰ অভিন্ন বুলি ঘোষিত হয়। বৈদিক দেৱ গোষ্ঠীৰ পৰা বিষ্ণুক সৰ্বশক্তিমান একেশ্বৰৰূপে প্ৰতিষ্ঠা কৰা হয়। এই কাৰণেই ভাগৱত ধৰ্মক পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত বৈষ্ণৱ ধৰ্ম বুলি কোৱা হয়।

ভাৰতৰ হিন্দু ধৰ্মৰ প্ৰধান পাঁচটা ধাৰা— বৈষ্ণৱ, শৈৱ, শাক্ত, সৌৰ আৰু গণপত্য, যাক একেলগে পঞ্চোপাসনা বুলি কোৱা হয়। গুপ্তযুগৰ পৰাই এইকেইটা ধাৰাই একেলগে বিকাশ লাভ কৰিছিল। এই পঞ্চোপাসনাৰ মূল কথা হ'ল প্ৰত্যেক সম্প্ৰদায়ৰ নিজস্ব দেৱতাই মুখ্য, কিন্তু তেওঁলোকে বাকী দেৱতাসকলকো গুৰুত্ব দিছিল। আচৰণৰ ক্ষেত্ৰত সকলো সম্প্ৰদায়েই— চৰ্যা, ক্ৰিয়া, যোগ আৰু জ্ঞান এই চাৰিটা বিষয়ৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। ফলত এটা সমন্বয়মূলক ভাব দেখা

যায়, যাৰ ফলত উপাসনাৰ ক্ষেত্ৰত হৰিহৰ, শিৱশক্তি, শিৱ-সূৰ্য, বিষ্ণু-সূৰ্য প্ৰভৃতি সমন্বয়বাদী বিগ্ৰহৰ নিৰ্মাণ হ'বলৈ ধৰে। বৈষ্ণৱ, শৈৱ, শাক্ত, সৌৰ আৰু গণপত্য, এই পঞ্চ সম্প্ৰদায়ৰ মাজত আচাৰ-অনুষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰত পাৰ্থক্য থাকিলেও কিন্তু সকলো প্ৰধানতঃ ভক্তিবাদৰ ওপৰতেই প্ৰতিষ্ঠিত। সৰ্বশক্তিমান পৰমেশ্বৰৰ ওচৰত সৰ্বতোপ্ৰকাৰ আত্মসমৰ্পণেই ভক্তিবাদৰ মূলকথা। যি চাৰিখন গ্ৰন্থত ভক্তিবাদ ব্যাখ্যা হৈছে সেয়া হ'ল— ভাগৱত গীতা, ভাগৱত পুৰাণ, নাৰদীয় ভক্তি পুৰাণ আৰু শান্তিল্য ভক্তিসূত্ৰ।

ঋক্বেদত বিষ্ণুকে এজন সূৰ্যদেৱতা বুলি কৈছে। শতপথ ব্ৰাহ্মণত বিষ্ণুৰ তিনিটা স্থান হিচাপে পৃথিৱী, বায়ুমণ্ডল আৰু আকাশৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। ঐতৰীয় ব্ৰাহ্মণত বিষ্ণুকে, অসুৰ নিধন কামত বৰুণ, বৃহস্পতিসহ ইন্দ্ৰৰ সহযোগীৰূপে দেখা গৈছে। বৌধায়ন ধৰ্মসূত্ৰত বিষ্ণুকে গোৱিন্দ দামোদৰ বুলি কোৱা হৈছে, যি পশুপালন আৰু কৃষিকাৰ্যৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাইছিল। পৰৱৰ্তী কালত আৰু এজন দেৱতা বিষ্ণুৰ লগত একাত্ম হয়, তেওঁ হ'ল নাৰায়ণ। আদিতে নাৰায়ণ 'কোন' উপজাতিৰ মানুহ আছিল আৰু তেওঁৰ কুল বা গোত্ৰ আছিল 'নৰ'। শতপথ ব্ৰাহ্মণত এজন পুৰুষ নাৰায়ণৰ কথা উল্লেখ আছে। যি তিনিবাৰ প্ৰজাপতিৰ আদৰ্শৰে যজ্ঞ কৰিছিল আৰু পাঞ্চৰাত্ৰ সত্ৰৰ অনুষ্ঠান কৰি সকলোৰে ওপৰত প্ৰভুত্ব বিস্তাৰ কৰিছিল। প্ৰাৰম্ভিক অৱস্থাত এই পাঞ্চৰাত্ৰ বৈষ্ণৱ মতেই নাৰায়ণ মত। পিছলৈ ই বাসুদেৱ কৃষ্ণৰ অনুগামীসকলৰ লগত মিলি গৈছিল। বৌধায়ন ধৰ্মসূত্ৰতে বিষ্ণুৰ লগত নাৰায়ণৰ অভিন্নতা প্ৰথম লক্ষ্য কৰা যায়। মহাভাৰতৰ শান্তিপৰ্বত নাৰায়ণক পৰমাত্মাৰূপে বৰ্ণনা কৰিছে যি নৰ, নাৰায়ণ, হৰি আৰু কৃষ্ণ— এই চাৰিৰূপে কল্পিত।

৩৩) পিছলৈ যাদৱ উপজাতিৰ বৃষিকুলৰ বাসুদেৱ কৃষ্ণ, বিষ্ণু আৰু নাৰায়ণৰ অভিন্ন হিচাপে ঘোষিত হ'ল। কিন্তু বাসুদেৱ কৃষ্ণ এক আৰু অবিমিশ্ৰ চৰিত্ৰ নহয়। মহাভাৰত, হৰিবংশ আৰু পৰৱৰ্তী সাহিত্যত ব্যক্তি বাসুদেৱ কৃষ্ণৰ কিছু পৰিচয় পোৱা যায়। আচলতে দেৱতাকৰ্মী কৃষ্ণ — তিনিটা ধাৰাৰ সমন্বয়ত গঢ়ি উঠিছে। এইয়া হ'ল যাদৱ উপজাতিৰ দৈৱকী পুত্ৰ বাসুদেৱ কৃষ্ণ, ছানোগ্য উপনিষদৰ কৃষ্ণ আৰু আৰ্যীৰ প্ৰভৃতি গো-পালক জাতিৰ উপাস্য পশুপালক দেৱতা গোপাল কৃষ্ণ। এই সন্মিলিত কৃষ্ণ প্ৰথমে নাৰায়ণৰ লগত একাত্ম হয়, পিছত সংযুক্ত হৈছিল বৈদিক বিষ্ণুৰ লগত। মহাভাৰতৰ বৰ্ণনাৰ পৰা অনুমান হয় যে দেৱতাৰূপে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিবলৈ কৃষ্ণক বহুসময় লাগিছে। মহাভাৰতৰ

পশুপাল বধ
নছিল। একেদে
হ'ল— (ক) ৬
পত্ৰজাত বাসুদে
জ্ঞানবতীৰ গ
এইসকল দেৱ
শ্ৰুতম, অনিৰ
নাৰদীয় পাঞ্চ
পাঞ্চৰাত্ৰৰ পা
(৩) বিষয় (৬
পাঞ্চৰাত্ৰ তত্ত্ব
মাৰ্গৰ গায়ক
পাঞ্চ
ব্ৰহ্ম সকলো
আত্মাতকৈ ৬
বীৰ্য আৰু ৬
অনিৰুদ্ধ। স
তেজৰ প্ৰতী
উল্লেখ কৰি
অসংখ্য। প্ৰ
কৰণ তেওঁ
পুৰুষোত্তম,
বিন্যমান।
বৈষ্ণ
বা অৱতাৰ
আদিৰ জন্ম
পোৱা যায়
প্ৰাচী
বিষ্ণুৰ লগত

শিশুপাল বধ পৰ্বতো দেখা যায় যে কৃষ্ণৰ দেৱত্ব অস্বীকাৰ কৰা মানুহৰ অভাৱ নাছিল।

একেদৰে সমসাময়িকভাৱে পঞ্চবীৰৰ কথাও উল্লেখ পোৱা যায়। এই পঞ্চবীৰ হ'ল— (ক) ৰোহিণী গৰ্ভজাত বসুদেৱৰ পুত্ৰ বলোবাম বা সংকৰ্ষণ, (খ) দৈৱকীৰ গৰ্ভজাত বসুদেৱৰ পুত্ৰ কৃষ্ণ, (গ) ৰুক্মিণীৰ গৰ্ভজাত বসুদেৱ কৃষ্ণৰ পুত্ৰ প্ৰদ্যুম্ন, (ঘ) জাম্বৱতীৰ গৰ্ভজাত বসুদেৱ কৃষ্ণৰ পুত্ৰ শাম্ব আৰু (ঙ) প্ৰদ্যুম্নৰ পুত্ৰ অনিৰুদ্ধ। এইসকল দেৱতাৰ শাৰীলৈ উন্নীত হৈছিল। এই পঞ্চবীৰ ক্ৰমে বলোবাম, কৃষ্ণ, প্ৰদ্যুম্ন, অনিৰুদ্ধ আৰু শাম্ব। এই পঞ্চবীৰৰ পৰাই পাঞ্চৰাত্ৰ নামটি উদ্ভৱ হৈছে। নাৰদীয় পাঞ্চৰাত্ৰ মত অনুসৰি পাঞ্চৰাত্ৰৰ অৰ্থ হ'ল পঞ্চজ্ঞান আৰু পঞ্চতত্ত্বৰ জ্ঞান। পাঞ্চৰাত্ৰৰ পঞ্চতত্ত্ব হ'ল— (ক) পৰম তত্ত্ব, (খ) মুক্তি, (গ) ভুক্তি, (ঘ) যোগ আৰু (ঙ) বিষয় (সংসাৰ)। এই পঞ্চতত্ত্বৰ নিবাৰণৰ বাবে যি জ্ঞানৰ প্ৰয়োজন সেয়াই পাঞ্চৰাত্ৰ তত্ত্ব। এই পাঞ্চৰাত্ৰ মতৰ প্ৰচাৰক নাৰদ। নাৰদ হ'ল ভাৰতীয় বৈষ্ণৱ সাধন মাৰ্গৰ গায়ক ঋষি।

পাঞ্চৰাত্ৰ মতত ব্ৰহ্মাক সগুণ আৰু নিৰ্গুণ দুয়োটা ৰূপতে কল্পনা কৰা হৈছে। ব্ৰহ্ম সকলো ভূততে বাস কৰিছে কাৰণে বাসুদেৱ, ষড়গুণযুক্ত কাৰণে ভগৱান সকলো আত্মাতকৈ শ্ৰেষ্ঠ সেয়ে, পৰমাত্মা বোলা হৈছে। ষড়গুণ হৈছে— শক্তি, ঐশ্বৰ্য, বল, বীৰ্য আৰু তেজক বুজোৱা হৈছে। এই গুণসমূহৰ প্ৰতীক সংকৰ্ষণ, প্ৰদ্যুম্ন আৰু অনিৰুদ্ধ। সংকৰ্ষণ জ্ঞান আৰু বলৰ, প্ৰদ্যুম্ন ঐশ্বৰ্য আৰু বীৰ্যৰ, অনিৰুদ্ধ শক্তি আৰু তেজৰ প্ৰতীকী ধাৰক। আনহাতে পৰম সংহিতাত ব্যুহ (Vyuha) বাদ সম্পৰ্কেও উল্লেখ কৰিছে। সকলো দেৱতা আৰু পাৰ্থিৱ বস্তু পৰমেশ্বৰৰ শক্তি আৰু এই শক্তি অসংখ্য। প্ৰধান শক্তি ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু আৰু শিৱ। এওঁলোকৰ মাজত বিষ্ণুৱেই শ্ৰেষ্ঠ। কাৰণ তেওঁ সত্ৰগুণ ভূষিত আৰু ব্ৰহ্মাণ্ডৰ ৰক্ষাকৰ্তা। বিভিন্ন গুণ কৰ্মৰ কাৰণে তেওঁ পুৰুষোত্তম, নাৰায়ণ, বাসুদেৱ, হৰি প্ৰভৃতি নামে পৰিচিত। তেওঁ চতুৰ্ব্যূহৰূপে সৰ্বত্ৰ বিদ্যমান।

বৈষ্ণৱ সাধন মাৰ্গত পাঞ্চৰাত্ৰ মতৰ প্ৰধান অৱদানসমূহ হ'ল— লীলাবাদ বা অৱতাৰবাদ। পাঞ্চৰাত্ৰ মতৰ অৱতাৰবাদৰ প্ৰসাৰ যে নৃসিংহ, বৰাহ, মহাবিষ্ণু আদিৰ জৰিয়তে হৈছিল তাৰ ভাস্কৰ্য প্ৰমাণ কুৰাণ আৰু গুপ্তযুগৰ মূৰ্তিসমূহত পোৱা যায়।

প্ৰাচীন বৈষ্ণৱ পৰম্পৰাৰ আন এটা মত হ'ল বৈখানস মত। এই মত অনুসৰি বিষ্ণুৰ লগতে আৰু চাৰিগৰাকী দেৱতাৰ পূজা কৰা হয়। এই সহযোগী দেৱতা চাৰিজন

হ'ল— অচ্যুত, সত্য, পুৰুষ আৰু অনিৰুদ্ধ। সাত্ৰত মতৰ অনুগামীসকলে বিষ্ণুৰ পূজা নাৰায়ণ ৰূপত কৰে।

যিসকল চৰিত্ৰ বিষ্ণুৰ অৱতাৰ হিচাপে পৰিচিত সেইসকলৰ কথা প্ৰাচীন সাহিত্যত উল্লেখ পোৱা যায়। বৈদিক সাহিত্যত মৎস্য, কুৰ্ম আৰু বামনৰ উল্লেখ আছে। মহাভাৰততো বৰাহ, বামন, নৰসিংহ, কৃষ্ণ, বাম, হংস, কুৰ্ম, মৎস্য আৰু কঙ্কিৰ উল্লেখ আছে। মৎস্যপুৰাণত তিনিজন দেৱতাৰ যেনে— নাৰায়ণ, নৰসিংহ আৰু বামন, সাতজন মনুষ্যৰতাৰ যেনে— দত্তাত্ৰেয়, মাত্ৰাতা, বাম-জমদগ্নি, বাম-দশবথ, বেদব্যাস, বুদ্ধ আৰু কঙ্কিৰ উল্লেখ আছে। ইয়াৰ উপৰি আন আন অৱতাৰ— কুৰ্ম, ধনন্তৰি, বামন, হলধৰ, কৃষ্ণ, বুদ্ধৰ নামো পোৱা যায়।

বিভিন্ন প্ৰত্নতাত্ত্বিক সমলৰ পৰা প্ৰমাণ হৈছে যে মৌৰ্য্যোত্তৰ যুগৰ পৰাই ভাৰতত বিষ্ণুৰ অৱতাৰবাদে জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰিছিল। মূলতঃ গুপ্ত যুগৰ পৰাই বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰতিপত্তি আৰু প্ৰসাৰ পৰিলক্ষিত হয়। গুপ্ত ৰজাসকল আছিল বিষ্ণুভক্ত। গুপ্তসকলৰ ৰাজচিহ্ন আছিল গৰুড়। সমুদ্ৰ গুপ্তৰ এলাহাবাদ প্ৰশস্তিত বিষ্ণুক 'অচিন্ত্য পুৰুষ' বুলি কোৱা হৈছে। দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তই নিজকে 'পৰম ভাগৱত' বুলি অভিহিত কৰিছে। এৰাণ লিপিত বিষ্ণুক জনাৰ্দন বুলি কৈছে। স্কন্ধগুপ্তৰ জুনাগড় লিপিত পৰোক্ষভাৱে বিষ্ণুৰ বামন অৱতাৰৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। দক্ষিণ ভাৰততো বাসুদেৱৰ পূজা খ্ৰীঃ দ্বিতীয় শতিকাৰ পৰাই প্ৰচলিত হোৱাৰ তথ্য পোৱা গৈছে। বাদামীৰ চালুক্য ৰজাসকলে নিজকে বিষ্ণুৰ অৱতাৰ বুলি দাবী কৰিছে। খ্ৰীঃ ষষ্ঠৰ পৰা নৱম শতিকাৰ মাজত দক্ষিণ ভাৰতত আলৱাৰ নামে এক বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ আবিৰ্ভাৱ ঘটিছিল। দক্ষিণ ভাৰতত বৈষ্ণৱ ধৰ্মক জনমুখী কৰাত এই আলৱাৰসকলে বিশেষ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল। দক্ষিণ ভাৰতৰ আলৱাৰসকলে যি ভক্তিমূলক ঐতিহ্য সৃষ্টি কৰিছিল তাৰ ভিত্তিতে ভক্তিবাদ গঢ়ি উঠিছিল। গুপ্তযুগ আৰু তাৰ পৰৱৰ্তী সময়ত ভাগৱত পাঞ্চৰাত্ৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ এক অবিচ্ছেদ্য অংগৰূপে বৃহৎ আৰু বিভৱ পূজা যো প্ৰচলিত আছিল তাৰ স্থাপত্যগত আৰু ভাস্কৰ্যগত প্ৰমাণ আছে। উদাহৰণস্বৰূপে মথুৰাৰ নিকট মোৰা লিপিত পঞ্চবীৰৰ মূৰ্তিসহ মন্দিৰ নিৰ্মাণৰ কথা উল্লেখ আছে। গুপ্ত ৰাজত্বকালৰ উদয়গিৰি গুহা মন্দিৰৰ দেৱালতো বিষ্ণুৰ চতুৰ্ভুজ মূৰ্তি, অনন্ত শয়নৰ মূৰ্তি, বৰাহৰ অৱতাৰ মূৰ্তি উৎকীৰ্ণ কৰা হৈছিল। দেওগড়ৰ দশাৱতাৰ মন্দিৰ, বৰাহৰ ভাস্কৰ্য আদিয়ে বিষ্ণুৰ বা বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ জনপ্ৰিয়তাৰ কথা কে সূচায়।

প্ৰাচীন যুগত বৈষ্ণৱ ধৰ্ম কেৱল উত্তৰ ভাৰততে সীমাৱদ্ধ নাছিল।

ধৰ্ম, দৰ্শন আৰু সমাজ (৩০০ খ্ৰীঃপূঃৰ পৰা ৭৫০ খ্ৰীঃলৈ)

৩৬৩

গুপ্তলিপিসমূহৰ পৰাই জনা যায় যে বৈষ্ণৱ ধৰ্ম সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষ, উত্তৰ-পূবে নেপাল, উত্তৰ-পশ্চিমে বিপাশা, উত্তৰে-পূবে বংগদেশ, অসম, দক্ষিণে কৃষ্ণা নদী পৰ্যন্ত প্ৰসাৰিত হৈছিল। ভাৰতৰ বাহিৰতো বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰসাৰ ঘটিছিল। দক্ষিণ-পূব এছিয়াত বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ বিপুল জনপ্ৰিয়তাৰ আভাস পোৱা যায় বিখ্যাত আংকোৰভাট বিষ্ণু মন্দিৰৰ পৰাই।